

Erik Åhman

Naturstensmaterial
i
Uppsala domkyrka

Sveriges Geologiska Undersökning

Planritning på flikens insida

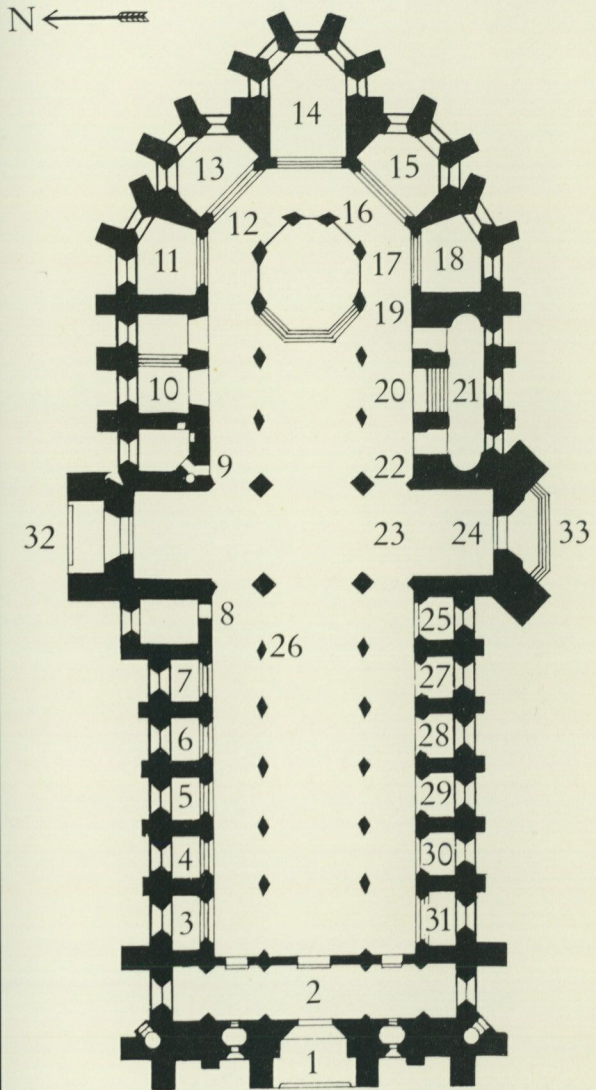
Omslaget visar Kolmårdsmarmor

Uppsala 1985

ISBN 91-7158-347-5

N ←

Erik Åhman

Naturstensmaterialet
i
Uppsala domkyrka

Sveriges Geologiska Undersökning

Uppsala domkyrka, Nordens största, har i sin uppbyggnad och i de många minnesvårdarna ett intressant stenmaterial, som här nedan i det görligaste skall presenteras. Detta har tidigare i flera fall berörts i samband med konsthistoriska undersökningar av enskilda byggnadsdetaljer och monument. Från 1920-talet och fram till våra dagar figurerar naturstenen även i ett antal byggnadstekniska rapporter och uppsatser, t ex den av N. J. Söderberg.

Den bergart, som rikligast är representerad i domkyrkan, är en ljusgrå till svagt grågrön *kalksten från Gotland*. En bidragande orsak till detta torde vara den dåtida livliga kyrkobyggnadsverksamheten där, varigenom ett stort antal stenbrott öppnades, från vilka man kunde erhålla stora kvantiteter av råsten. En fördel var att transporten till Uppsala kunde ske sjövägen.

Vattholmamarmor, av vissa författare benämnd Lenasten eller Lenabergs-

marmor, bröts i Vattholma, 2 mil norr om Uppsala. Då det finns flera orter Lena i Sverige har på Geologiska institutionen i Uppsala och Sveriges Geologiska Undersökning sedan 1890-talets början namnet Vattholmamarmor använts för denna bergart (Högbom 1891). Den är uppbyggd av orangefärgade spolar av kristallin kalksten omgivna av grå till grågröna utbildningar av samma bergart. Då vid den senaste restaureringen lagningar var nödvändiga på äldre arbeten av Vattholmamarmor, vilken numera ej kan anskaffas, skedde detta med snarlik *Harbomarmor* från Harbonäs vid Tämnaren i norra Uppland.

I Kolmården och på många ställen i Södermanland har för stenindustriellt ändamål brutits marmortyper med rikliga inslag av gröna skarnmineral. Då dessa varianter är svåra att skilja från varandra behandlas de här som en

enda grupp under benämningen *Kolmårdsarmor*, se omslagsbilden.

Västportalens omfattning med pilastrar och arkivolter – se figur 1 – är huggen i *Vattholmamarmor*. Många av blocken i portalen uppvisar stenhuggarmärken. Då domkyrkan byggdes under i huvudsak 1300-talet, fanns här liksom vid andra katedralbyggen en byggnadshytta, i vilken gesäller och mästare finhögg de råa stenblocken (Kjellberg 1916). För att hålla räkning på arbetet hade varje stenhuggare ett märke, som han högg in i sitt färdigbehandlade block. I samband med den senaste restaureringen gjordes en kartläggning av dessa stenhuggarmärken och deras positioner i portalen. Pilast-rarna kröns av kapitalband av mörkgrå *täljsten*. De behuggna tympanonhalvorna är av *Gotlandskalksten*.

Västportalens har en inre och en yttre vimperg. Den inre tillkom på 1400-talet och är uppbyggd av *Vattholmamarmor* och *Gotlandskalksten* och in-

ramas av en krabbornerad kantlist. I dess övre del ses tre statyer av *Gotlandskalksten*: Madonnan med barnet flankerade av Josef och Johannes Döparen. Statyerna har kragstenar och baldakiner av *täljsten*. Den yttre vimpbergen tillkom i samband med Zettervalls restaurering. Den har en nedre list av *Gotlandskalksten* och en övre av *Burgsvikssandsten* med krabbor, vilken klarat klimatet förvånansvärt bra. Den och krabborna är numera täckta av en blyplåt. Västfasadens stora rosettfönster har masverk och poster – se figur 2 – av *Gotlandskalksten*. Över rosettfönstret är ett galleri med fyra pelare, de två yttersta knip-pelare av tegel och de två i mitten kolonner av *Kilaforsgranit*. De uppbär trepassbågar och kapital av *Gotlandskalksten*. Pelarna står på en balustrad av samma bergart. All kalksten kommer från ett brott i Slitetrakten (Skoglund 1977). Långhusets gavel krönes av ett trepassfönster med karm av *Gotlandskalksten*.

I domkyrkan påträffas såväl i golv som monument en *brun*, ofta lätt *grågrön-flammig ortocerkalksten*. I många fall är det till fullo belagt, att denna sten härstammar från Öland. I andra saknas helt uppgift om stenens ursprung.

I många fall är det ej möjligt att få fram stenmaterialets ursprung och då har jag måst nöja mig med en bergartsbestämning. Föreliggande framställning är ej fullständig beroende på skilda orsaker. I några fall är minnestavlor

placerade så högt på väggen, att en säker bergartsbestämning ej låter sig göras. Detta gäller även högt belägna byggnadsdelar.

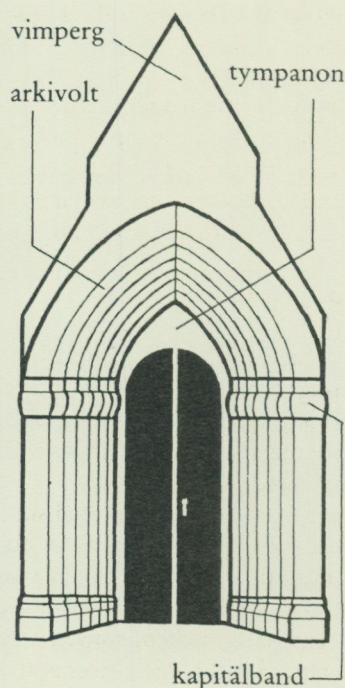
Vi börjar vår vandring vid västra portalen – 1 på utvecklingsplanen – och går via vestibulen (2) det norra sidoskeppet fram till Gustavianska koret (14) och därifrån i södra sidoskeppet åter till vestibulen. Avslutningsvis behandlas de norra och södra portalerna (33). Vandringen är främst avsedd att informera om naturstensmaterialet, och därför behandlas den historiska och konsthistoriska bakgrunden till monumenten summariskt. Beskrivningens nummer hänvisar till utvecklingsplanen. Byggnadsdetaljer förklaras i teckningarna samt under Ordförklaringar sist i häftet på sid 14.

1. Vilplanet framför västportalen. Där står vi på en stenläggning av långsträckta kvadrer av *olivgrå jotnisk sandsten* från Lem i trakten av Sandviken i Gästrikland. Samma typ av sandsten, vanligen benämnd *Gävle-sandsten*, ser vi i den stora trappan ned mot Akademigatan. Denna sten ingår också i sockeln till den närbelägna Konsthistoriska institutionen. Mellan trappan och vilplanet ligger sedan 1970-talets restaurering ett golv av sågade plattor av *gråröd*, skiktad *jotnisk Dalasandsten* från Mångsbodarna i Dalarna. Enstaka lagningar med Dala-

sandsten har gjorts i den nyssnämnda trappan.

Västportalen är tillägnad S:t Erik och en skulptur av honom utförd av Th. Lundberg i *ljusgrå sandsten* står sedan den Zettervallska restaureringen på ett postament av *Vattholmamarmor*. Den har en baldakin av *täljsten*, troligen från Töcksfors i Dalsland.

Domkyrkans nuvarande sockel tillkom enligt Schram (1857) och Söderberg (1938) åren före och efter 1850. Då bytte man ut den gamla medeltida av *Vattholmamarmor* (Busser 1773) mot huggen *Uppsalagranit* i två skikt, varav det översta underlagras av ett 3 dm mäktigt profilerat skiftlag av svagt *gråröd* om *Kilaforsgranit* erinrande *granit*. Uppsalagraniten, som närmast är en kvartsdiorit, karaktäriseras av en oregelbunden frekvens av mörka inneslutningar. Kyrkan har en inre sockel bestående av tre skift skrädbehuggna kvadrar av *Gotlandskalksten* med fåtaliga inslag av *Vattholmamarmor*. Därovan vägg av tegel, lagd i vendiskt förband. I samband med förberedelserna för den senaste restaureringen bortbilades det från Zettervallska restaureringen härstammande, med rundfog utförda, cementrika fogbruket. Det ersattes med kalkbruk i planfog. Till höger om ingången har sparats en mindre yta med prov på den gamla fogningen. Den i fönsterhöjd kring kyrkan löpande solbänken består av *Vattholmamarmor* liksom avtäckningen på kyrkans strävpelare

Figur 1 Portal

(kontreforter). Sol, vind och vatten har i hög grad dämpat dess färger. Solbänken motsvaras i kyrkans inre av en bred kalkstenslist 3 meter ovanför golvytan.

2.

Vestibulen. Här ligger numera ett nytt golv av *ortocerkalksten* från Öland. Då man i samband med den senaste restaureringen avlägsnade den gamla snörmatta som legat där i decennier, fann man att den var klistrad vid golvet med asfalt, som trängt ned ungefär 1 cm i kalkstenen och därför måste denna utbytas. De nedersta trappstegen framför de två uppgångarna till läktaren består delvis av *Vattholmamarmor*. Den dubbla ingången till mittskeppet och dess mittpost inramas av poster och kolonner av finhuggen *Burgsvikssandsten*. Vestibulen ansluter till kyrkans nordvästligaste kor, helgat åt Johannes Döparen. Det är troligen ett medeltida dopkor. Där finns i norra muren en 11,2 meter djup, numera torrlagd, brunn. Senare tiders byggnationer i omgivningarna, landhöjningen och framför allt det nutida uttaget av vatten ur Uppsalaåsen har kraftigt sänkt grundvattennivån, så att den numera enligt Berggrund m fl (1976) ligger 3 meter under brunnens botten. Detta har bl a bidragit till de tidigare sättningarna av tornen. Nivån är numera under kontroll, och då man är medveten om risken, hålles grundvattenytan under uppsikt genom infiltrering i Uppsalaåsen av vatten från Fyrisån.

Den treskeppiga kyrkan har pelare med baser av *Gotlandskalksten*, en gång under medeltiden bruten i trakten av Visby. Flera pelarbaser i koromgången har inslag av *Burgsvikssandsten*. Kyrkans golv består av kvadratiska plattor av grå och gråbrun *ortocerkalksten* troligen från Öland och är enligt uppgift lagt i början av 1800-talet och delvis omlagt vid såväl den Zettervallska som den senaste restaureringen. Vid den förstnämnda erhöles sten för detta ändamål från Gösäter i Västergötland. Plattorna skall mäta en aln i fyrkant, men storleken varierar något beroende på vilket lokalt alnmått som kommit till användning.

3.

Minneskoret. Detta är ett yngre namn för Dohnas gravkor och syftar på Ann-Marie Forsbergs bonad med bilder ur kyrkans historia. Vid korets östra vägg reser sig ett ståtligt monument över fältherren Christopher von Dohna (1628–1668) och hans maka i form av en mot östväggen rest 8 meter hög obelisk av *svart*, förmodligen *belgisk marmor*, prydd med figurer och ornament i *alabaster* och stuck. Den utfördes i Antwerpen 1674 och skadades vid branden 1702. Monumentet reparerades nödtorftigt på 1700-talet, men genomgripande först 1889 och även vid den senaste restaureringen. Framför koret är nedgången till gravvalvet, inramad med en karm av *Gävlesandsten*.

4.

Carl Banérs gravkor. Vid västra väggen är ett tumbaepitafium i *vit och svart marmor* över Carl Banér – död 1632 – och hans maka. Även detta monument skadades vid branden 1702. Mot östra väggen står en minnesvård över Carl von Linné, utförd i *Dalaporfyr*, varianten *Blybergsporfyr*. Den polerade bergartsytan uppvisar tydliga flytstrukturer. Monumentet, som prydes av en porträttmedaljong modellerad av Sergel, står på ett postament i tre avsatser av *ortocerkalksten*.

5.

S:t Andreas kor. På västra väggen i detta sitter sedan 1801 ett epitafium i *ortocerkalksten* med ram av *Kolmårds marmor* till minne av lantmarskalken J. D. Duvall. I den östra väggen är infälld en gravsten av *grå kalksten* över landshövding Kr. von Wernstedt, död 1607, och hans hustru.

6.

Masenbachska gravkoret. Koret är uppkallat efter ståthållaren i Stockholm Hans von Masenbach, död 1607, och saknar minnesvård av sten. Nedgången till gravkammaren har en karm av *Gävlesandsten*.

7.

Gyllenborgska gravkoret är uppkallat efter landshövdingen Jacob Gyllenborg, död 1701, och saknar minnesvård av sten. Nedgången till gravkammaren är täckt av två stora hållar av *Kolmårds marmor*.

8.

Ingången till sakristian inramas av block av *Vattholmamarmor*. Här kan man tydligt iakttaga utbildningen av bergarten i spolförmiga kroppar. I Ansgarskapellet sitter högt upp på västra väggen tvenne epitafier av i domkyrkan vanlig typ med texttavlor av *ortocerkalksten* och ramar av *Kolmårds marmor*. Den översta är till minne av astronomen Petrus Elvius (1660–1718) och hustrun i 2:dra giftet Anna Maria Spole. Den undre är till minne av Anna Maria Strömer och Martin Spole.

9.

Öster om Ansgarskapellet är den gamla sakristian. Dess ingång inramas av flera block av *Gotländskalksten* med väl synliga "aitlar", vilket är det gotländska namnet på i kalkstenen inlagrade, oftast oregelbundet rundade bollar av ett visst slags fossil, stromatoporider. "Aitlar" är vanliga i många typer av gotländsk kalksten, särskilt i trakten av Visby. I golvet utanför den gamla sakristian ligger en gravsten över "Rådman Thorsten Ahlinders arfvingar". Den är inramad av *Gävlesandsten*. Ovanför ingången och högt upp på väggen sitter till vänster ett monument över ärkebiskop Erik Benzeliuss d. y., död 1743. Det består av en minnestavla av *ortocerkalksten* inramad av *Kolmårds marmor* och därunder ett sarkofagliknande mellanstycke av samma sten och ett understycke be-

stående av inskriptionstavla av *ortocerkalksten* inramad av lister av *Kolmårds marmor*. Det snarlika monumentet till höger är över brodern ärkebiskop Jacob Benzeliuss, död 1747. Det består av en inskriptionstavla av *ortocerkalksten* inramad av *Kolmårds marmor* och därunder ett sarkofagliknande understycke av sistnämnda bergart.

10.

Jagelloniska gravkoret tillkom sedan Johan III:s första hustru Katarina avlidit 1583 och är beläget i den del av kyrkan, som minst drabbades av förstörelsen vid branden 1702. Detta förklarar varför väggarnas stuckaturer ännu är bevarade. Koret är enligt Sjöholm (1982) en ombyggnad av den medeltida domkapitelsalen. Johan önskade att här i ett gravkapell uppföra ett ståtligt minnesmärke över sin drottning. I anslutning till korets västra vägg upprestes en cirka 1,5 meter hög tumba, utformad av bildhuggaren Willem Boy. Denna är på långsidorna prydd med vapen av förgylld mässing på svartmålad plåt, inramade av lister av *ortocerkalksten*. Den södra visar det Jagelloniska vapnet uppbyggt av två änglar, den norra endast det svenska riksvapnet tre kronor. På den tredje sitter en mässingsplåt med latinsk text. I monumentets sockel ingår såväl *vit* som *brun marmor*. På tumbans lockhäll av *ortocerkalksten* vilar en *alabasterskulptur* av drottningen. Minnesvården flankeras av två stora kolonner av *marmor* med omväxlande grågröna

och röda skikt. Dessa är från *Vestlax* kalkstensbrott i Kimito skärgård sydsydöst om Åbo. På väggen i fältet mellan kolonnerna sitter en minnestavla av förgylld mässing inom en ram av profilerad *ortocerkalksten*. Kolonnerna förenas upptill av en bred murbåge, vilken är dekorerad med anvapen.

Nedgången till gravvalvet täcks av en med mässingsringar försedd häll av *grå ortocerkalksten* prydd med drottningens polsk-svenska vapen. I valvet finns endast en *vit* sarkofag av *kalksten* täckt av en medeltida altarskiva. I samband med en öppning av valvet 1928 gjordes en teckning av interiören, återgiven av bl.a. A. Hahr (1940), som även lämnat en ingående beskrivning av monumentet. Tidigare hade graven öppnats 1892 (Söderberg 1923).

Invid korets östra vägg på platsen för gravkapellets planerade altare är monumentet över Johan III uppställt. Detta är en tumba med vilande figur under en plan baldakin. Dess sidor uppvisar fält av *ljusgrå marmor* inramade av *svarta marmorlister*. Den vilande figuren är kungen utförd i *alabaster*. Monumentet beställdes av sonen Sigismund, men på grund av krig mellan Polen och Sverige låg det i flera hundra år nedpackat i tyghuset i Danzig. Under tiden hade planen för dess uppställning med de många bifigurerna gått förlorad. Sedan Gustaf III betalat räkningen för monumentet kom det till Sverige, men först 1818 ställdes

det upp på nuvarande plats. I samband med den Zettervallska restaureringen skedde några justeringar i uppställningen.

11.

Sturekoret. Där är ett stort antal av Stureättens medlemmar begravna och här finns epitafier på alla tre väggar. Minnesvårdarna på väst- och östväggarna har samma beställare, Ebba Leijonhufvud, och enligt Flodin (1979) även samme konstnär, Heinrich Wilhelm, död 1652.

På västväggen erinrar ett epitafium om de medlemmar av Sturesläkten vilka mördades 1567. Det består av tre trappstegsvis arrangerade inskriptionstavlor av *svart marmor*, av vilka två flankerar den mellersta. Ovanför den sistnämnda är en attikavåning med inskriptionstavla av *svart marmor*. Denna krönes av ett profilerat överstycke av ävenledes *svart marmor*. Samtliga tavlor inramas av kolonnetter av *brun brecciemarmor* med korintiska kapitäl av *vit marmor* och flankeras av sex kvinnliga allegoriska figurer ävenledes av *vit marmor*. En sjunde kröner epitafiet. Monumentet har ett understycke av *svart marmor* inramat av *grå sandsten* eller stucatur.

På östväggen sitter ett snarlikt epitafium i ett något enklare utförande över Ebba Leijonhufvud, död 1654, och hennes familj. Det utgöres av inskriptionstavlor av *svart marmor* med en

attikavåning bestående av en inskriptionstavla av *svart marmor*. Dessa flankeras av kolonnetter av *brun brecciemarmor* med korintiska kapitäl av *vit marmor*. Monumentet prydes av serier av anvapen och ett antal kvinnliga allegoriska figurer av *vit marmor*. Till monumentet hör också ett understycke av *svart marmor*.

På nordväggen uppmärksammas ett monument i *vit och svart marmor* till minne av de i drabbning mot danskar 1565 fallna sjöhjältarna Sten Svan- tesson Sture och Per Axelsson Banér. Det uppsattes först år 1648.

Epitafierna och särskilt deras figurer av *vit marmor* skadades 1702. De reparerades nödortfört under 1700-talet men de blev helt iståndsatta först i samband med den Zettervallska restaureringen.

12.

I koromgången utanför Finstakoret ligger en starkt nedsliten gravsten av *ljus sandsten* av okänt ursprung.

13.

Finstakoret var under medeltiden helgat åt S:t Nicolaus och S:t Catharina, abbedissa i Vadstena kloster. Här finns sedan 1300-talet en gravsten av *svart marmor* över den heliga Birgittas föräldrar. Den är beskriven av många författare, bl.a. Bøggild Johannsen (1979). Enligt geologiprofessorn i

Uppsala H. G. Backlund kommer stenen troligen från brott i trakten mellan Dinant och Namur i Belgien. Den vilar på en sockel av *grå ortocerkalksten*. I östra delen av koret är numera S:t Eriks skrin uppställt på ett postament av slammat tegel. Det har en sockel av *grå ortocerkalksten* och krönes av en tjock rödbrun skiva av samma material. Skoglund (1977) anger Gotlandssten, vilket dock betvivlas.

14.

Gustavianska gravkoret benämndes under medeltiden Vårfrukoret och domineras av det stora monumentet över Gustaf Wasa och de tvenne före honom avlidna drottningarna Katarina av Sachsen-Lauenburg och Margareta Leijonhufvud. Tumban beställdes av Erik XIV hos Willem Boy och var färdig 1572. Till formen är den rektangulär och vilar på en tvåstegig sockel av nederst *brun* och där ovan *grå ortocerkalksten*. Kortsidorna har minnestavlor av ojämnt *rödflammig alabaster*. Mitt på långsidorna sitter svarta plåtar med det svenska riksvapnet uppbyggt av förgyllda lejon. De skiljas åt av hjärtskölden, Margaretas på den norra och Katarinas på den södra. I de fyra hörnen återges i flera färger på ovannämnda alabastertyp svenska och finska landskapsvapen. På tumban vilar *alabasterskulpturer* av konungen och de båda drottningarna. Vid deras huvudgärd står en bred gavel av *ortocerkalksten*. Den har på framsidan en plåt med riksvapnet i samma utföran-

de som på långsidorna, dock med den skillnaden att hjärtskölden här visar Wasakärven. Vid fotändan sitter tvenne putti i *grågul alabaster* med dödsymbolerna dödskalles och timglas. Tumban krönes av fyra obelisker med kvadratiska tvärsnitt av *ljusgrå alabaster*. De står på baser av *mörkgrå ortocerkalksten* med påsatta rektangulära plattor av flammigt *gråröd alabaster*.

Monumentet skadades vid branden 1702, förföll därefter av vanvård och restaurerades först på 1820-talet. Nedgången till gravkammaren har en karm av *Gävlesandsten*.

15.

Hornska gravkoret, under medeltiden benämnt S:t Annas kor. Nedgången till gravvalvet har en karm av *Gävlesandsten* och täcks av en stor häll av *gråröd Hoburgsmarmor* och en mindre av *grå ortocerkalksten*. Invid den nordöstra väggen ligger på en låg sockel en minnesvård över Klas Kristersson Horn (1517–1566) och hans maka. Den består av en stor häll av *grå kalksten*. Monumentet har beskrivits av Born (1942). Enligt H. G. Backlund och T. Krokström är det troligt att det har färdigställts i Estland och att stenen kommer från ett brott i trakten av Narva. I korets mitt står två sarkofager, minnesvårdar över Eric Oxenstierna (1684–1760) och Anna Magdalena Bonde (1705–1755). Dessa är av *brun Ölandssten – ortocerkalksten* – vilket framhållits av Bergman (1844).

16.

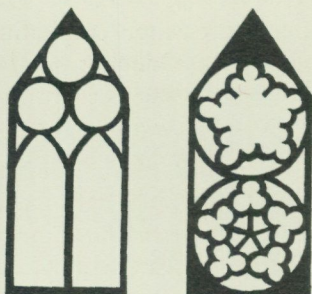
På en pelare i koromgången mitt emot Hornska gravkoret sitter ett epitafium över teoldr Erik Odhelius Gothus (1620–1666). Det består av en inskriptionstavla av *svart marmor* inramad med en rikt utsirad ram av *Burgsviks-sandsten*. Inskriptionstavlan krönes av ett kolonnettförsett överstycke, som prydes av tvenne genier och en putto i *marmor*.

17.

På ömse sidor om ingången till De Geerska gravkoret sitter ganska högt upp på väggen epitafier över ärkebiskop Erik Benzelius d. ä. (1632–1709) och teoldr Erik M. Mellander (1682–1745). Båda består av inskriptionstavlorna av *brun ortocerkalksten* med omramande listverk av *Kolmårdsmarmor*.

18.

Det De Geerska gravkoret var under medeltiden helgat åt S:t Sebastian. I korets nordöstra hörn ses i golvet en frampreparerad del av en runsten av *Vängegranit* från Uppland. I korets mitt står två identiskt lika sarkofager av *Kolmårdsmarmor* med baspartier av en ljusare variant av denna bergart. Dessa i sin tur vilar på låga socklar av en svart bergart med mörkbruna ådringar. I sarkofagerna vilar ingen. De är endast minnesvårdar över hovmarskalken Carl De Geer (1720–1778) och hans maka Catharina Charlotta Ribbing. Nära södra väggen står på en

poster och masverk

kanellerad kolonn en byst av denna Carl De Geer. Kolonnen består av trummor av fyra olika sorters *marmor*, bla en gulaktig *brecciemarmor*.

19.

Epitafium över ärkebiskop Mathias Steuchius (1644–1730). Monumentet skjuter fram ur väggen och på en framspringande list sitter två kvinnliga genier. Den ena håller i en bok och pekar mot inskriptionstavlan. Hon representerar historien. Den andra håller en dödskele, förgänglighetens symbol, i sina händer. Inskriptionstavlan är av *brun ortocerkalksten* och så även monumentets gavlar, vilka inramas av stuckaturer och krederade trälistor.

20.

Omgivningen nedanför Oxenstiernska gravkoret. Trappan dit upp belades vid den Zettervallska restaureringen med *ortocerkalksten* från Yxhult i Närke. Ovanför trappan sitter på östra väggen en minnestavla av *brun ortocerkalksten* över archiatern Nils von Rosenstein (1706–1773) och sonen, landshövding Nils von Rosenstein (1752–1824). Därunder är en tavla av *grå kalksten* med en förteckning över ärkebiskopar från 1164 fram till nutid. På motsatta sidan av uppgången till koret ses en tavla av *grå kalksten* med namnlista över stiftets domprostar.

21.

Oxenstiernska gravkorets övre del. Detta saknar monument av natursten med undantag för en liten minnestavla i *brun ortocerkalksten* över fältherren Magnus Stenbock (1663–1717). Vägarna prydas däremot av välgjorda *imitationer av marmorkvadrer*. Dessa föreställer på de nedre väggfälten en rödbrun breccietyp och på de övre en grågrön delvis bandad typ. På en barriär av imiterad ortocerkalksten är to m en ortoceratit ditmålad!

22.

På södra väggen utanför det Oxenstiernska gravkoret sitter ett stort epitafium över "kongl. hofintendenten" Fredrik Sparre Claesson (1723–1747). Det består av en platta av brun, svagt grönflammig *ortocerkalksten* med omramning av *Kolmårdsmarmor*. Därnedanför ligger en golvhäll av *Gotlandskalksten* med vita "aitlar". Den är lagd över ärkebiskop Lars Stigzelius (1676–1760). En gravsten av liknande bergart men med nästan helt utplånad text ligger utanför De Geerska gravkoret.

23.

Mitt i gången i södra tvärskeppet mot södra portalen är en schaktgrav tillhörig rådman Anders Borell, död 1727, och hans avkomlingar. Den har en karm av *Gävlesandsten* och täcks av två stora hållar av *brun ortocerkalksten*.

Figur 2 Kyrkfönster

24.

Sydportalens inre omfattning. Den innehåller kvaderblock av såväl *Vattholmamarmor* som *Gotlandskalksten*. I densamma ingår även några block av mörk *täljsten*, troligen från Töcksfors i Värmland.

25.

Fredens kapell. På östväggen sitter ett stort epitafium över ärkebiskop Magnus Beronius (1692–1775). Monumentet var ursprungligen placerat längst ned i södra sidoskeppet. Det har som bakgrund en tjock platta av mörkgrön *marmor* med välvd profilerad överdel. Den vilar på en lådformig hylla av *ortocerkalksten*, prydd av en förgylld lagerkrans. Lådan uppbäres av två konsoler av *Kolmårds-marmor* och ett understycke av samma material, vilket omsluter en platta av *brun ortocerkalksten* med devisen META OLYMPVS BEATIS. Nederst ett enkelt understycke av samma mörkgröna *marmor* som i den ovan nämnda bakgrundsplattan. Ovanför den hyllliknande lådan är själva minnestavlan fästad. Den är av *brun ortocerkalksten* och omslutes av en lätt profilerad ram av *Kolmårds-marmor*, vilken upptill har ett halvcirkelformigt överstycke av samma material. Den fyller upp den välvda delen av bakgrundsplattans överdel. På detta överstyckes baslinje är fäst en mindre cirkulär platta av *Kolmårds-marmor* med ett latinskt kors. Framför minnestavlan står en metallurna på ett postament av grönaktig *marmor*.

26.

Predikstolen uppbäres av två pelare med kvadratiska tvärsnitt, polerade skaft av grå *granit* och med baser och kapitäl av grå finhuggen *granit*.

27.

Bönens kapell. På den östra väggen sitter en minnesvård över slottsfogden Engelbrekt Svensson och dennes familj utförd av Heinrich Wilhelm 1638. Den består av ett enda stycke *Burgsvikssandsten* med en halvcirkelformad överdel. I monumentets centrum sitter ett svart rektangulärt fält utan inskriptioner. I överdelen syns en rundel av gulaktig *marmor* med fyra text-rader. Epitafiet är närmare beskrivet av Flodin (1979).

28.

Gustaf Banérs gravkor. Största delen av korets yta upptages av ett stort monument över riksrådet Gustaf Banér (1547–1600) och hans maka. Det är komponerat av nederländaren Aris Claesson och består av en rektangulär meterhög rikt utskulpterad tumba av *Burgsvikssandsten* med två infällda tavlor av *ljusgrå sandsten* återgivande den talrika barnaskaran. På tumban vilar skulpturer av de båda makarna under en baldakin uppburen av 10 stycken rikt utskulpterade pelare ävenledes av *Burgsvikssandsten*. Listen ovanför dessa är dekorerad med makarnas anvapen. I hörnen på balda-

kinens översida står statyer av fyra kvinnliga genier och mitt på ses ett stort ornament sammansatt av fyra vingar i *Burgsvikssandsten*.

På gravkorets västra vägg sitter ett epitafium över Gustaf Banér (halshuggen i Linköping år 1600) och hans maka. Det är utfört av svart *marmor* omramad av vita *marmor*lister och kolonnetter. Epitafiet har ett lådliknande understycke av vit *marmor* med svarta kantlister. Under detta sitter en stuckornamentering kring en oval av svart *marmor*.

29.

Skytteanska gravkoret benämndes under medeltiden S:t Botvids kor och hyser nu tvenne monument. Invid den östra väggen står en tumba med vilande figurer, minnesvård över Vendela Skytte (1608–1629) och hennes man landshövding Hans Kyle. Monumentet mot västväggen är också en tumba med vilande figurer till minne över universitetskansler Johan Skytte (1577–1645) och hans maka Maria Näf. Bägge monumenten erhöll betydande skador vid branden 1702 då valvet ovanför störtade ned.

Makarna Kyles tumba, som har tre fria sidor, är uppförd av rikt utskulpterad *Burgsvikssandsten*. Dess västra sida uppvisar två par dubbla kolonnetter av *ljusgrå* lätt brunspräcklig *marmor*. De på tumban vilande figurerna är ävenledes av *marmor*. Vägghonu-

mentet består av en svart inskriptions-tavla i en rikt utskulpterad ram av *Burgsvikssandsten*. Det har ett högt överstycke av samma bergart vilket flankeras av två putti som håller fram makarnas vapen. En tredje visar upp timglas och dödskallesymboler, förgänglighetens symboler.

Monumentets restaurering har ingående beskrivits av Berggrund (1976) och Skoglund (1979). Den tidigare kompakta tumban består nu i sitt inre endast av två bärande tegelväggar. I samband med arbetet måste de vilande figurerna flyttas och det visade sig då att skulpturen av Vendela var så söndersprucken, att särskilda åtgärder måste företas för att kunna flytta densamma. År 1702 uppkomna skador var nämligen lagade endast med gips.

Skyttes tumba med tre fria sidor har en kompakt stomme av tegel. Den är beklädd med stora fyrkantiga fält eller speglar av en *ljusgrå* nästan *vit marmor*, som ursprungligen varit svagt rosafärgad. Dessa inramas av breda lister av *svart marmor* av typen "belge noir". Skulpturerna av makarna Skytte är huggna i en *ljus marmor*. De vilar under en välvd baldakin på ett underlag av svart *Snåsamarmor* från Norge. Baldakinen har invändigt ett kassetak av *ljus marmor* och denna bäres upp av tvenne pelare med skaft av *svart marmor*. Dessa har låga baser och korintiska kapitäl av *vit marmor*. Under baldakinen täcks västväggen av tvenne stora skivor av *svart marmor*. Ovan-

för baldakinen sitter ätten Skyttes rikt utskulpterade huvudvapen, troligen i svagt *grå-röd alabaster*. Ovanligt nog saknar detta monument inskriptioner.

Även detta minnesmärke blev föremål för en omfattande renovering i samband med den senaste restaureringen. De *ljusgrå* marmorskivorna var fulla av sprickor och hotade att falla sönder, varför de klistrats upp på ett underlag. Baldakinen blev föremål för omfattande lagningar och i densamma ingår numera endast en mindre del av den ursprungliga från 1600-talet. Såväl Berggrund som Skoglund har lämnat ingående redogörelser för det skytteanska monumentets restaureringar. Densamma har närmast studerats av G. Axel-Nilsson (1950). Han förmodar, bl a på det sätt den i monumentet ingående marmorn har blivit sågad, att det tillkommit i en utländsk verkstad.

30.

Detta kor benämndes före 1702 Bjelkes kor och här förvarades då ett stort antal begravningsfanor m m, som blev lågornas rov. Hit fördes 1908 från London religionsstiftaren m m Emanuel Swedenborgs stoft, vilket 1910 placerades i den vackra sarkofagen av *röd Vångagranit*. Denna vilar på en sockel av stora kvadrer av *diabas*, sk *svartgranit*.

31.

Stenbock-Mennanderska gravkoret. Invid den östra väggen står en obeliskliknande minnesvård över ärkebiskop Carl Fredrik Mennander (1712–1786). Denna komponerades i Rom av Giuseppe Angelini på sonen Carl Fredrik Fredenheims bekostnad. Monumentets sockel består av *grå ortocerkalksten*. Ovanpå vilar ett rektangulärt block av en *konglomeratbergart* och ovanpå detta ses ett profilerat block av svart *brecciemarmor* med en ojämnt brunfärgad mellanmassa. Denna marmortyp benämnes "Marmore de Porto Venere". I detta block är infällt en tavla av vit marmor, troligen *Cararramarmor*. Den skall erinra om det tillfälle då Mennander mottog det första tryckta exemplaret av den av honom utgivna *Biblia Fennica*.

Därovan står i naturlig storlek en kvinnogestalt, som i högra handen håller ett stort latinskt kors och samtidigt pekar upp mot evighetens stjärnvärld. Vänstra handen håller hon på en stor urna, som står på en marmorkub. Alla dessa är utförda i snövit felfri marmor, som troligen är *Cararramarmor*. Kvinnan symboliserar Religionen. Bakom henne syns övre delen av en obelisk av *rödflammig marmor* på vilken är fästad en krans av sex stjärnor. På urnan anförts på latin Mennanders data och sonens vörndnad för faderns minne.

På västra väggen sitter ett stort epitafium – se figur 3 – i två våningar över Svante Stenbock (1577–1632) och

hans hustru Brita Bjelke. Till detta hörde ursprungligen en tumba med vilande figurer, men den förstördes vid branden 1702. Epitafiet är ingående beskrivet av Flodin (1979). I dess centrum är en inskriptionstavla av *brun ortocerkalksten* med ram av *Burgsvikssandsten*. Detta huvudparti omges av tvenne parvis ställda kolonner av *rödbrun brecciemarmor* med korintiska kapitäl. Epitafiet flankeras av två sidoskulpturer uppställda på konsoller av *Burgsvikssandsten*. Dessa skulpturer skadades mycket vid branden 1702 och har lagats och behandlats så med gips att intet av marmorn är synligt. Ovanför huvudpartiet sitter en attika, som underlagras av ett mellanled av *svart marmor* "belge noir". Attikans bjälklag liksom övriga inom monumentet består av *Burgsvikssandsten*. I attikan en relief i *vitt marmor* eller alabaster visande Kristi uppståndelse. Den flankeras av vita marmorkolonner. Ovanför attikan är ett mellanled av "belge noir" och däröver ett överstycke av *Burgsvikssandsten* omramande en cabochonslipad yta av en tydligt lagrad bergart troligen en skiktad tåt *kvartsit*. Monumentet krönes av en liten obelisk av *Burgsvikssandsten*. Nederst har epitafiet ett understycke av *Burgsvikssandsten* omramande en medaljong med cabochonslipad yta lik den nyss beskrivna.

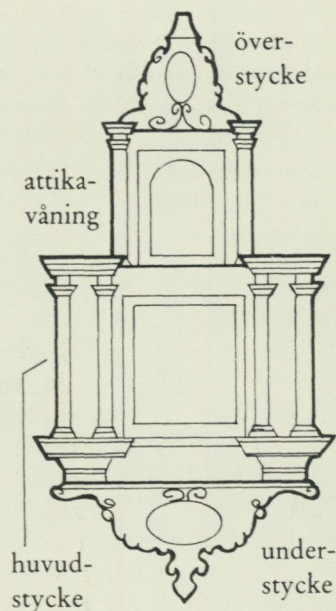
I golvet ses en stor 8-uddig stjärna av *brun ortocerkalksten*. Dess mitt består av en cirkelrund skiva av *ljusgrå marmor*. Stjärnspetsarna i N, S, V och O omges på båda sidor av två långsträckta fält av *ljusgrå marmor*.

32

Norra portalen. Vilplanet framför denna utgöres av långsträckta kvadrer av *Gävlesandsten*. Portalomfattningens basparti består av *Vattholmamarmor*. Materialet i pilastrar och arkivolt är av *Gotlandskalksten*, troligen från Visbytrakten (Skoglund 1977). Samma typ av sten finns även i portalens överliggare och postamentet, på vilket skulpturen av S:t Olof står. Denna skall enligt uppgift vara av *sandsten* och hitförd från Frankrike av medeltida byggmästare. Kapitälbanden, baldakinen över S:t Olof och mittpartierna av de på portalöverliggaren utskulpterade rosorna är alla av en *ljus täljsten*. Portalens tympanon är av *Burgsvikssandsten*. En vimperg omslutande ett blindpass avslutar portalen. I blindpasset syns kvadrer av en *mörkegrå sten*, troligast *täljsten*. Enstaka stenar i vimpergen liksom vimperglisten består av *Vattholmamarmor*. Ovanför vimpergen sitter tvärskeppets stora rosettfönster och väggen mellan detta och strävpelarna består av *Gotlandskalksten*.

33.

Södra portalen, vilken är domkyrkans mest påkostade, har beskrivits av bl a G. Boethius och A. Romdahl (1935). Dess vilplan består i likhet med de västra och norra av långsträckta kvadrer av *Gävlesandsten*. Portalens omfattning sträcker sig fram till de nedre delarna av omgivande strävpelare, i vilka *granitsockeln* är förhöjd med ett stenvarv.

Figur 3 Epitafium

Portalens skulpturala utsmyckning har baspartier av *Vattholmamarmor*. I utsmyckningen ovanför dessa ingår *Gotlandskalksten*. Portalen flankeras av 6–7 m höga tourelliknande kreneleerade sidostycken. Dessa är närmare beskrivna i "Betänkande med förslag" från 1941 och av N. J. Söderberg (1923). De är utförda av *täljsten* och *Gotlandskalksten*. Vardera tourellen har två nischer med helgonskulpturer. Dessa står på konsoller av *Gotlandskalksten* och har höga tornliknande baldakiner. Tre av dessa är av *täljsten* och den fjärde av *Gotlandskalksten*. Tourellernas basala delar är av *Gotlandskalksten* och i vardera är infällt 3 rektangulära bildsvitstavor av *täljsten*. Tympanonet är enligt N. J. Söderberg gjort av *Gotlandskalksten* och samma bergart ingår i portalens överliggare med dess sex fyrpass. I varje fyrpass sitter en i *täljsten* utskulpterad bild illustrerande en av skapelsedagarna. Mittpostens övre del bakom S:t Lars staty består av *täljsten*. Dess nedre del tillika med statyns postament är utförd i *Gotlandskalksten*. Statyn är huggen av ljus finkornig kalksten, enligt H. G. Backlund troligen eocen kalksten från Pariserbäckenet (Boethius & Romdahl 1935). I portalens pilastrar, figurnischer och i arkivolstens rundstavar samt tvenne figurserier av bibliska personer ingår en tämligen grov *täljsten* från Löddby i Alunda i Uppland. En ljusare typ av *täljsten* ingår i baldakinen över S:t Lars staty. I samband med den Zettervallska restaureringen ombyggdes stora partier av denna portal.

För värdefull hjälp i samband med arbetets tillkomst framföres ett tack till fil dr Ragnhild Boström, tecknaren Karin Feltzin, docent Sven Laufeld, professor P. H. Lundegårdh och fil dr Jürgen Schöbel.

Ordförklaringar

alabaster, finkornig, ibland genomskinlig varieret av mineralet gips.
allegori, en bildframställning eller berättelse där figurerna symboliserar något abstrakt.
arkivolt, valvbåge, ofta dekorativt utformad. Inte sällan förekommer arkivolter trappstegsvis arrangerade innanför varandra, se figur 1.
attika, vanligen rektangelformat byggnadsparti ovanför en huvudfris eller -list, jfr figur 3.
baldakin, prydnads- eller skyddstak ovanför en staty, altare, gravmonument o. d.
bjälklag, bärande konstruktion i golv eller tak.
blindering, fördjupning i en muryta, ofta med dekorativt syfte.
blindpass, väggförstärkning inramad av bågsegment.
breccia, en bergart som består av skarpkantiga brottstycken, med ett sammankittande bindemedel.
cabochon, en slip teknik där stenens översida får en välvd form.
epitafium, en minnestavla uppsatt i en kyrka.
fyrpass, se pass.
genius (pl. genii), gudomlighet symboliserande en mans högsta och innersta väsen.
kannelerad, försedd med långsgående räfflor, s. k. kannelyrer.
kapitälband, en sammanhängande rad av ofta skulpterade pelarkrön, kapitäl, se figur 1.
kassettak, fyrsidiga eller i andra former lådliknande fördjupningar i ett innertak, ofta med rika utsmyckningar.
kolonn, en fristående, rund stödpelare. Den består av bas, skaft och kapitäl.
kolonnnett, en liten kolonn, miniatyrkolonn.
konglomerat, en bergart bestående av rundade bergartsfragment med ett sammankittande bindemedel.
kontrefort eller stråvpelare, en pelarliknande murförstärkning.
krabba, blad- eller knoppliknande ornament i gotisk eller gotiserande byggnadskonst, vanligen förekommande i rader på kanterna av spiror, vimperger o. d.

kragsten, en ur muren framskjutande, ofta dekorativ sten. Den har som funktion att stödja statyer o. d.
krederad, träram bestruken med krita och lim, ofta underlag för en förgyllning.
krenelering, mur krönt med tinnar.
kvader, en i fyrkant tillhuggen byggnadssten.
masverk, här geometriskt uppbyggda spröjsverk i rundade fönster eller i övre delen av gotiska kyrkfönster, se figur 2.
obelisk, stenpelare med kvadratisk grundyta och mot varandra likadana sidor. Dess topp avslutas med en liten pyramid.
pass, öppning eller nisch konstruerad av segmentbågar. Bågarna möts ofta i utdragna spetsar.
pilaster, en från en muryta framspringande väggpelare, ofta med bas och kapitäl.
porfyr, en finkornig vulkanisk bergart med snitt av fältspatkristaller i grundmassan.
post, vertikalt stöd som delar en dörr (dörrpost) eller fönsteröppning i två eller flera delar, se figur 2.
postament, sockel till en skulptur, kolonn o. d.
putto, (pl. putti), barnfigur, ofta vingprydd, som håller girlander, sköldar o. dyl.
sarkofag, fristående, konstnärligt utsmyckad kista av sten, metall eller trä. Gravställe för en avliden.
skaft, se kolonn.
skrädbehuggning, behuggning av sten med bredmejsel.
sockel, det nedersta, vanligen något utspringande, upptill vågrätt begränsade ledet varpå övriga delar av en byggnad vilar.
solbänk, den med sten täckta översidan av mureverket under ett fönster.
stuckatur, konstnärlig utsmyckning tillverkad av ett murbruk som innehåller kalk, marmormjöl, gips, limvatten och ibland även ett färgämne.
tourell eller turell, ett miniatyrtorn som är utdraget från en fasad.
trepass, se pass.

tumba, här en gravöverbyggnad med fyra väggar, som bär upp en gravsten.
tympanon eller bågält, utfyllnaden av den översta delen av en bågöppning. I medeltida kyrkoportaler är den ofta försedd med reliefutsmyckning, se figur 1.
understycke, den nedersta ofta avrundade delen av ett väggepitafium, se figur 3.
vendiskt förband, murningsteknik där löpare växlar med vanligtvis svartfärgade koppar. Skiften uppvisar en 1/4 dels stens förskjutning.
vimperg, ett trekantigt gavelfält över en portal, fönster eller nisch, se figur 1.
överliggare, den ofta utskulpterade tvärbalken ovanför dörröppningen i en portal.
överstycke, den översta, krönande delen av ett väggepitafium, se figur 3.

Litteraturförteckning

- Axel-Nilsson, G. 1950: Dekorativ stenhuggarkonst i yngre Vasastil. Stockholm.
- Berggrund, E. m. fl. 1976: Uppsala Domkyrka. Byggnadstekniska undersökningar. Byggmästaren nr 6, Stockholm.
- Bergman, C. J. 1844: Upsala Minne. Ny beskrifning öfver staden, segelleden och nejderna. Stockholm.
- Betänkande med förslag rörande restaureringen av Uppsala Domkyrka. Statens Off. Utredn. 1941:2. Ecklesiastikdepartementet, Stockholm.
- Boëthius, Gerda & Romdahl, A. 1935: Uppsala Domkyrka 1258–1435. Stockholm.
- Born, E. 1942: Klaes Kristersson Horns gravvård i Uppsala Domkyrka. Fornvännen 37. Stockholm.
- Busser, J. B. 1773: Utkast till Beskrifning om Uppsala I. Uppsala.
- Bøggild-Johannsen, Birgitte 1979: Birger Peterssens gravsten i Uppsala Domkirke og dens ikonografi. Fornvännen 74. Stockholm.
- Flodin, Barbro 1979: Svante Stenbocks epitafium i Uppsala Domkyrka. Antikvariskt Arkiv 67. Motala.
- Hahr, A. 1940: Katarina Jagellonikas gravvård i Uppsala. Uppländsk Bygd. Festskrift tillägnad Vera von Essen. Stockholm.
- Högbom, A. G. 1891: Vägledning vid geologiska exkursioner i Upsalas omgifningar. Upsala.
- Kjellberg, C. M. 1916: Byggnadshytta vid Uppsala domkyrka. Uppl. Fornminnesfören. tidsskr. XXXI. Uppsala.
- Schram, E. G. 1857. Upsala Domkyrka och dess återställande efter branden 1702. Uppsala.
- Sjöholm, Ö. (ed.) 1982: Uppsala Domkyrka. Katedral genom sekler. Uppsala.
- Skoglund, O. A. (ed.) 1977: Uppsala Domkyrkas restaurering 1971–76. Uppsala Domkyrkas restaureringskommitté. Uppsala.
- Söderberg, E. 1938: Cement och natursten som byggnadsmaterial i Uppsala Domkyrka. Uppsala.
- Söderberg, N. J. 1923: Uppsala Domkyrkas restaurering. Uppsala.

Härmed beställer jag följande SGU-publikationer – Priser inkl. moms:

- ☐ Åhman (1985) Naturstensmaterialet i Uppsala domkyrka. 25:–
- ☐ Ba 29 Karta: Malmer, industriella mineral och bergarter i Sverige. – 1980. Skala 1:2 milj. 79×58 cm. 25:–
- ☐ C 685 Åhman (1973): Vattholmatraktens järnmalms- och kalkstensfyndigheter. 37:–
- ☐ C 479 Asklund (1947): Svenska stenindustriområden 1–2. Gatsten och kantsten. 25:–
- ☐ C 398 Thorslund (1936): Siljansområdets brännkalkstenar och kalkindustri. 25:–
- ☐ C 365 Nordqvist (1931): Granitindustrin i Förenta Staterna. Reseberättelse. 25:–
- ☐ C 209 Hedström (1908): Om Sveriges naturliga byggnads- och ornamentstenar jämte förteckning öfver de viktigaste svenska stenindustriidkande firmorna. 25:–
- ☐ 7872-023-0 Lundegårdh & Laufeld (1984): Norstedts Stora Stenbok. 169:–
- ☐ 7872-021-4 Lundegårdh (1971): Nyttosten i Sverige. 39:–
- ☐ 7872-043-5 Grundkollektion. Svenska mineral och bergarter. 30 stuffer i stabil papplåda med lock. 30×20,5 cm. 209:–
- ☐ 7872-041-9 Lilla turistsamlingen. Svenska mineral. 18 stuffer i plastlåda med genomskinligt lock. 14×8 cm. 99:–
- ☐ Gratis katalog över vårt lands geologiska kartor
- ☐ Gratis försäljningsbroschyr över böcker, vykort, posters, m. m.

Avsändare

Namn: _____

Adress: _____

Frankeras ej
Adressaten
betalar
portot

LIBER DISTRIBUTION

Svarspost

Kundnummer 18131 441

162 10 VÄLLINGBY

Om Du lyfter på fliken finner Du ett litet axplock ur SGUs stora sortiment av geologiska böcker, häften och stendlådor.

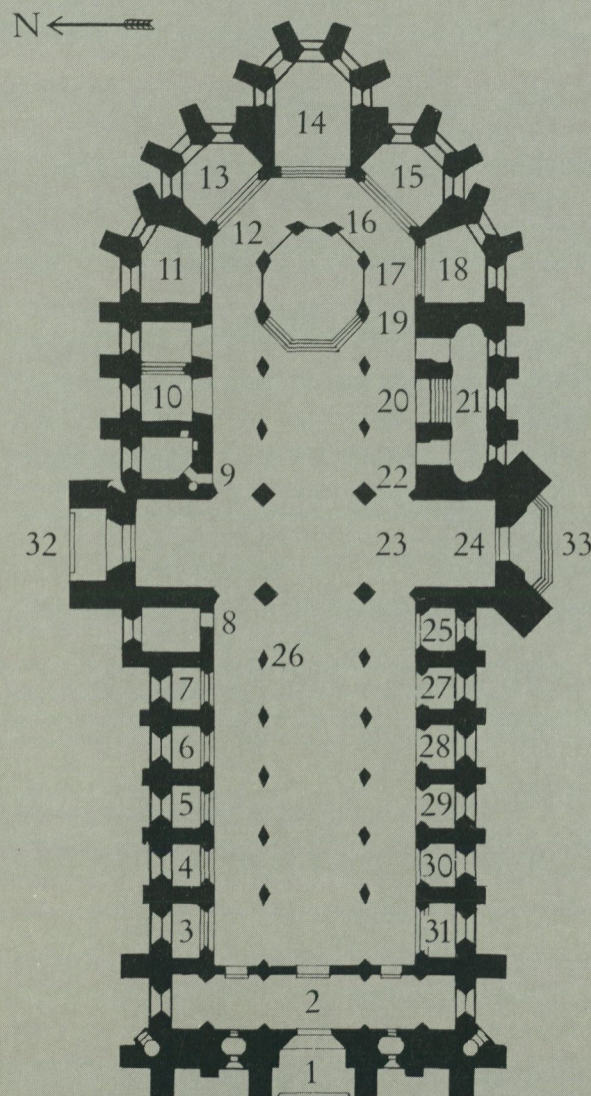
SGU är en statlig myndighet. Våra huvuduppgifter är att ge ut geologiska kartor över Sverige samt att dokumentera och sprida information om vårt lands geologiska uppbyggnad och naturresurser.

SGUs huvudkontor finns på Villavägen 18, Box 670, 751 28 Uppsala, tel 018/17 90 00.

Vi har filialkontor på Kungsgatan 4, 411 19 Göteborg, tel 031/17 68 80 och på Kiliansgatan 10, 223 50 Lund, tel 046/14 01 05.

I Uppsala har vi en jourhavande geolog, 018-17 90 00, som är beredd att svara på Dina frågor.

SGU representerar landets största samlade geologiska sakkunskap. Det har vi nu gjort i 127 år.

Statsgeologen Erik Åhman beskriver naturstensmaterialet i Uppsala domkyrka och dess monument. Han berättar varifrån stenen kommer och guidar besökaren på en natur- och kulturhistorisk rundvandring genom domkyrkan.

Planritningen på utvikningsfliken har hänvisningssiffror vilka gör det lätt för besökaren att själv göra rundvandringen i kyrkan.

Boken är illustrerad. Dessutom finns ordförklaringar och litteraturlista.

Pris 25:–